# SZEMPONT

*BODROGVÁRI FERENC*

## *ÉRTÉKELÉS ÉS ANYANYELV (II.)*

Anyagi és szellemi alkotótevékenységünk formája a társadalom rendszere, értékelése pedig a társadalom kultúrája. Minden kultúra szimbolikus jellegű. A szimbólumok olyan — többnyire konvencionális — jelek, melyekkel a dolgoknak meghatározott jelentést tulajdonítunk, s ennek alapján értékelően (a jó-rossz, igaz-hamis, szép-csúnya, jogos-jogtalan, hasznos-káros stb. viszonyulásában) állást foglalunk és cselekszünk. Az általános emberi kultúra sok különböző, a sajátos természeti és társadalmi feltételek tényezőivel meghatározott konkrét kultúrákból történelmileg szűrődik le.

A nyelv a kultúra egyik fontos ismérve és eszköze, eredménye. Persze a nyelv sem önmagáért és önmagának létező érték. Ilyen értékek nincsenek is, hiszen minden érték vonatkozó jellegű; az ember történelmi gyakorlatában alakul, valósul meg s el is tűnik. Nincsenek »örök kőtáblák«. A nyelv szimbólumai teszik lehetővé a társadalmi együttműködést (kooperációt), mert a kommunikáció (értekezés) alapeszközei, s ezzel az értékelő viszonyulást is. A nyelvi szimbólumok jelentése összetett.

A gyakorlati jelentést az adott szimbólum alapján végzett fizikai és szellemi műveletek képezik. Ezért az »atomsugárzás«, »osztályharc«, »nemzet« stb. jelentése az emberi tevékenységgel együtt változik.

A társadalmi jelentés a szimbólumokat használó emberek együttműködésének sajátosságában valósul meg. Például a »demokrácia« szó más-más jelentést kap az ókori, a mai nyugati, vagy keleti társadalmi rendszerekben, mást a jogban, mást a politikában, vagy a pedagógiában.

A tárgyi jelentés az objektumok (anyagi, vagy szellemi formában létező dolgok) tulajdonságaiból fakadóan mindig objektívebb, habár nem a tőlünk teljesen függetlenül létező dolgok tükörképe. Ezért minden nyelv többé-kevésbé hasonló módon jelöli meg a megváltoztatva megismert valóságot.

A nyelvi jelentés konvencionálisabb (megegyezésen, a hagyományokon, a megváltoztatva megismerés stílusától függőbb s alapulóbb). Ezért a különböző nyelvek sajátos kincset képeznek s szerkezetükből adódó jellegzetességekkel gazdagítják a kultúrát.

A mentális jelentés a pszichikai viszonyulás hordozója. Erősen befolyásolja mind az egyén emocionális és fogalmi viszonyulását, mind az anyanyelv sajátos szellemének és értékének alakulását.

Az egyes nyelvek jelentéskomplexuma tehát — habár sokban azonos — sokban különböző is. A különböző nyelvek befolyásolják a megismerést, értékelést és a gyakorlati megvalósítást. Ez a sajátos jelleg nem annyira

kifejezett, hogy elfogadhatnánk »Az én nyelvem határai az én világom határai!« wittgensteini megfogalmazását. Másrészt azonban éppen ezért mondott eddig csődöt egy univerzális, maximálisan objektív, legfunkcionálisabb, minden más nyelvet másodlagossá szürkítő nyelv megteremtése.

A megismerés egyes területein alkalmazható ugyanilyen univerzális szimbólumrendszer, például a matematika, fizika, vagy a szimbolikus logika algoritmusa; de mindez egyoldalú s alkalmazása szigorúan speciális. Értéke eszköz voltában rejlik. A latin nyelv is hasonló okokból szűnt meg »lingua universalis« lenni.

Másodszor: a nyelvek nem rangsorolhatók, noha elterjedtségük foka különböző. Harmadszor: egyetlen nyelvnek sem osztható ki korlátozott szerepkör. A tudomány, a politika, a gazdasági élet »legmegfelelőbb« nyelve nem létezik. A nyelv komplex jelentés-sajátosságainak történelmileg gyarapodó társadalmi értéke mindig magasabb rendű, mint egy adott társadalmi gyakorlat esetleges haszonelvűségi szabályértékének megokolása.

Amikor valakit valamiről értesítek, például azt mondom: »A zombori gimnázium végzős tanulói közül 1971 tavaszán csak három zombori születésű fiatal járt magyar tagozatra!«, amikor tehát a nyelv informatív funkcióját használom, vagy amikor érzelmeimet, véleményemet fejezem ki, de nem értesítek, például az előbbi kijelentést oly módon iktatom be egy szövegbe, hogy ebből az olvasó végeredményben jóváhagyásomat, vagy elítélő nézeteimet hámozza ki (a nyelv expresszív funkciója), amikor például az előbbi kijelentéssel hatni akarok valakire (hogy gyermekét írassa, illetve ne írassa magyar iskolába), amikor tehát a nyelv imperatív funkcióját használom; s végül, amikor a nyelv kommunikatív, udvariassági, azaz normális értekezést elősegítő változatával a »kérem szépen«, »legyen szíves« stb. szólamokkal élek, akkor igen gyakran mindenki csak arra a tartalomra figyel, amit nyelvem hordoz. Valójában pedig nyelvem által »hordozott mondanivalóm« jelentése sokszor nyelvem formájával, az elfogadott, belém idegződött frazeológiájáva változtatott.

A nyelvészek, nyelvművelők óriási munkával (sokszor hiábavalóan) gyomlálják a nyelv vadhajtásait. Körülbelül olyan feladatot végeznek, mint a pszichoterápiát folytató orvos. Gyógyítani, esetleg megelőzni akarnak. Munkájuk azonban nemcsak a nyelv »tisztaságát« kívánja. Ugyanakkor meghatározott gondolkodásmódra, érzelmi viszonyulásra, kulturális értékek megszívlelésére is nevelnek (szándékosan, vagy anélkül). Mások, például a tudósok, nevelők, politikusok, művészek, arra törekednek, hogy egy bizonyos nyelvhasználatot honosítsanak meg, mert ezáltal sokszor nagyobb eredményt érnek el a kultúra és az értékrendszerek alakításában, mint a kifejezett propagandával. Az ilyen hatás észrevétlen és eredményes. Tegyük mindehhez hozzá az ún. »tömegkultúra« nyelvének erős hatását, s megkapjuk azokat a tényezőket, melyek elemzésével az illető kultúra értékeinek vizsgálatát, az illető kultúrával való manipuláció természetének kutatását végezhetjük.

*

A végeredményben mitikus alapozású értékelés típusait így vázolhatjuk:

1. A szabadversenyes (letűnő, s ezért nem elemzett) típus.
2. A beolvadó típus
   a) kapitalista rendszerbe olvadó manipulációjának és
   b) az ideokrata totalitaritás renszerébe olvadó változata.
3. A radikális típus
   a) ultrabaloldali változata és
   b) a »virággyermekek« irracionalista naturalizmusának változata.
4. Az önigazgatás frazeológiáját hirdető, de valójában az előbbi esetek valamelyikét képviselő típus.
5. Mindezekkel szemben az értékelés autentikus humanista értékeit valló típusa mutatható ki.

Ezek harca képezi a korszerű kultúra válságát, amely azonban produktívnak tekinthető, mert a régi eszmék bírálata elősegíti a helyes leszűrést.

A »frazeologikus önigazgatás« hívei a »legamorfabb« nyelvezetűek. Ahogy színezetük változatos, úgy nyelvezetük is meghatározatlan. Titkon a »virágozzék minden virág« eklektikus és szélkakas elveit vallva beszédük szükségszerűen homályos fogalmazású. Van ugyan egy névlegesen emlegetett »vonaluk« — az önigazgatás —, de ez a vonal, ez a fogalom annyira homályos (terjedelme a végtelenbe vész), s annyira meghatározatlan (tartalmi jegyei sohasem konkretizáltak), hogy az olvasó kellemetlen szájízzel állapítja meg, hogy a lényeg a »nesze semmi, fogd meg jól«. A »munka szabad asszociációja«, a »dolgozók kezükbe veszik az irányítást«, »az élet hívó szava«, »az új alapokra helyezett politikai, gazdasági, kulturális stb. munkaszervezés«, »a társult munka eredményeire épülő feladatvállalás és a közös érdekek haladó összehangolása« stb. sokszor logikátlan frázisai politikai zsargonunkban gyakoriak. Kevésbé gyakori azonban a magyarázat, s még kevesebben vannak, akik valóban tudják is, hogy miről van szó (kivételek a sznobok, mert azok mindent tudnak). Ezt a »dialektikus nyelvet« azok a politikusok, közírók s egyéb alkotók használják, akik a »dialektikához« szükséges kellő óvatosságtól vezettetve — kiállás, rámutatás helyett — haszonból írnak. Hogy lényegében melyik értékelő álláspontot szolgálják, az csak u t ó l a g (vagy akkor sem) derülhet ki. Képletesen szólva a »beépülés« valamelyik változatához híven az »önigazgató« szót »Ön Igazgató«-nak értik, vagy esetleg, ha radikálisak, akkor az »önigazgatás« misztifikálódik, a konkrét önigazgatásról pedig úgy vélekednek, mint a pesszimista egér a sajtról: csak a lyukakat látják benne.

Represszív kultúránk főként ezzel a frazeológiával él. A jóváhagyás és az ajánlgatás skálája igen széles. A tömegkultúrának (nyelvezete mindig nagyon közérthető, de gondolatszegény) végső fokon jó és érték a naturális szex is, a gubancos és piszkos »Asinus Huliganeus« öltözet és viselkedés is, a különböző »művészi« irányzatok »kak-artizmusa« is (és most elnézést kérek Kopeczky Lászlótól, de a tőle kölcsönzött fogalom találó s többértelműen mély szatírája megragadott), de ugyanígy jó és kívánatos a Rend, az Eszmék ember feletti régi jó centralisztikus ideokráciája stb. stb. A kritika itt mindig utólagos, miután az »Ön Igazgató« megsúgja. A kritika csak akkor éles, ha őket bírálják. Akkor a homályos platform jó lehetőség a visszavágásra; az ellenfél — ha kell — maradi, vagy utopista, revizionista, vagy kapitalista stb. Ez a frazeológia a felelősség fogalmát mindig használja, de tartamát nem határozza meg. Bírálata — ha van — esetleges. Stílusa a »nem helyes, de ...«.

A stílus más területeken is érvényesül. Néha egyenesen megdöbbentő, mennyire komplex jelleműek (s ezért jellem nélküliek és irreálisak) újabb regényeink, novelláink stb. »életszagú« hősei. A nyelv frazeológiája itt előszeretettel használja a legújabb »sikolyokat«, például a »Jancsi megy. Éva állt. Ő jött. Kék az ég.« stílusát, vagy a jó régi romantika »Rozi kislány ringó rokolyája a ragyogó reggel repeső révületében« ízeit. Külön tanulmányt igényelne az iskolákban használatos népbutító frazeológia, a bő lére eresztett semmi elemzése.

> Ha az olvasó netán ebből a bemutatásból sem ért meg semmit, akkor azzal védekezem — stílusosan — »hogy tekintse a bemutatást »immanens kritikának«, vagy egyszerűen úgy, hogy a szerző hű maradt elveihez, s a bemutatás illusztrációnak is tekinthető.

Az ilyen nyelvhasználat azonban igen veszélyes. Veszélyes, mert soha senki sem tudja, hogy a nyelv jelentésváltozatai közül melyiket használjuk. Ezért a zűrzavar erősödik. Veszélyes azért is, mert az informatív funkciót deklarálja ugyan, de semmiről sem értesít, hanem inkább az expresszív, a ható, de sokszor csupán a puszta kommunikatív funkciót alkalmazza. Mindez dezinformálja, tudatlanságban hagyja az embereket. A tudatlanokkal pedig az »Ön Igazgató« manipulál.

A kapitalista ízű »szakember« manipuláció frazeológiája rendszerint precíz, »komoly«, szűkszavú. Itt csupán a nyelv tárgyi jelentését s értesítő funkcióját emelik ki (de igazán hatni akarnak). Némi bemutatást már végeztem. A baj itt abban gyökerezik, hogy a manipuláció rafináltsága miatt

nagyon nehéz megkülönböztetni a valóban tudományos és a látszattudományos nyelvhasználatot. Ennek sokszor a szakemberek is okai, mert felszólalásaikat, írásaikat nem »helyezik« megfelelő értékelő magyarázatú kísérőszövegbe (kontextusba) és így az értelmezés skálája ismét aggasztóan kibővül. Abban nincs például semmi kivetnivaló, hogy a matematikus precíz nyelvezetet használ s követel. Kivetnivaló azonban, ha nem törődik vele, hogyan interpretálják, s még kivetnivalóbb, ha véleményét is információnak szánja: »Ez az igazi, minden más csupán sallang«.

Iskoláink például gyakran »megfelezik« a tanulókat, egyetemistákat. Az egyik tanár mindent lebecsül, ami nem »szaktudomány«, s ami abszolúte objektív és apolitikus. A másik tanár a szaktudást puszta eszköznek s a szabad intuíció gátjának tartja. A harmadik a pedagógiára esküszik (úgy általában), a negyedik meg tagadja a pedagógia jelentőségét.

A gyakorlati szakember szerint a 2 × 2 mindig 4, minden más frázis. A politikus, a művész stb. meg sokszor »feloldja« a tudományt, az ideológia, vagy az intuíció eszközének nyilvánítja.

Végeredményben oda jutunk, hogy a szakemberek elefántcsonttoronyba zárkózása azzal a szörnyű vízióval fenyeget, hogy még akkor is azon morfondíroznak, melyik pusztító eszköz változata a jobb, amikor a politikus megnyomja a pusztulást okozó gombot. A tudós dolga az objektivitás, a leírás. Ami lesz aztán — ideológia.

Napjainkban talán az Ideokrata Totalitáris explicite kifejezett nyelvezet a legveszélytelenebb, mert már önmagát tette komikussá, s ami nevetséges, az nem vonzó.

A radikalizmus két változatának nyelvezete — habár sokszor egy tárgyról beszél — mégis elütő. Itt mindenki avantgardistának vallja magát, de amíg az ultrabaloldali, vagy akár anarchista harcos radikálisok rendszerint megmaradnak a konvencionális nyelvhasználatnál s erősen absztrakt szinten mozognak (de a szaktudományok, a filozófia, a racionalitás logikájának és metodológiájának eszközeivel) — noha végső értékeszméik irracionálisak —, addig a radikalizmus általam jobb híján »virággyermekinek« nevezett változata irracionális eszközöket használ. Felrúgja a logikát. Nem tudom, mennyire tudatosan s milyen »áttételekkel« alkalmazzák Rudolf Carnap tolerancia elvét, ti. hogy mindenki olyan logikát használ, amilyent akar; nem tudom, mennyire ismerik a »kimondhatatlan« élet és a »szív logikája« elméleteit. Tény azonban, hogy a mindent »zárójelbe tevés«, »mindent kiüresítés«, a tiszta intuíció istenítését példázó irodalmi és festészeti alkotások avantgardizmusa nemcsak érthetetlen, de gyakran gyomorkeverő is a »megcsontosodott maradi tömeg« számára. (Ha a »tömeg« ilyen fogalmát az »avantgardisták« értelmetlen értelmesei használják, akkor én is büszkén a maradiak közé sorolom magam.)

Arról van szó, hogy egyes radikálisok tiszteletre méltó — habár általam nem jóváhagyott — szándékkal írnak például az underground irodalomról, de igényesen, addig mások a közérthetetlenség zavaros vizeiben fickándozva ugyanerről írnak, s közben a sznobizmus táptalaján nőnek kövér modernné. Ez nem túl veszélyes dolog. A racionális módszerességű — igényes — irányzat vitaképes. Ez a vita kívánatos is, mert habár célértékei irracionálisak, a vita gyakorlata nem destruktív. A haladó nézetek kiértékeléséhez vezet. Hibája, hogy szűk körű intellektualizmusa elzárkózóvá teszi, s »europeizmusa«, vagy »univerzális« volta miatt a konkrét vajdasági gyakorlatot nem érinti. A másik változat káros. Fertőzi az ifjúságot. Sznobizmust okoz, s abból él. Letipor minden konvencionális korlátot, kíméletlenül agresszív. Vitázni nem lehet vele, mert irracionális. Vitája öntételezés és mások pocskondiázása. Nyelvezetének érthetetlensége sokszor egészen érthető hatásvadászattal csiklandozza az ifjúságot, mert az »új« vonzó. Mentsvára pedig az igényes irányzat, mert mindig annak palástja alá bújik, s attól kölcsönöz eszméket is.

*

Ha összegezéshez fogok, akkor három dolgot kell kiemelnem.

1. Küzdeni kell anyanyelvünk egyoldalú értékelése ellen.

a/1 A »beépülő« változatok hívei az anyanyelvet eszköznek tartják. Például: Az anyanyelv csak az evés-ivás-szeretkezés nyelve, de nem a kommerciális érvényesülésé. Ergo: magyar iskola, színház, magyar nyelvű ügyvezetés stb. felesleges (sőt káros is, mert ha más is elvégezhet olyasmit, amit eddig csak én végezhettem, akkor...). A kultúra frázis. Ez a szakbarbarizmus álláspontja.

Persze mindez általánosítható. Az ilyen embernek más nyelv is eszköz, s a kultúra is az — általában az, s legfeljebb egy krimifilm, vagy pornográf folyóirat erejéig értékelhető. A kultúra lényege a jobb reklámozás, egy ügyes szerződésszöveg stb. Ezek az emberek még nem ismerték fel, hogy primitivizmusuk világpiaci értéke kicsiny, s hogy a fehér ing már nem kizárólagos vizitkártya.

a/2 A politikai spekuláns az anyanyelvet sokszor azért isteníti, mert a szamárlétrán így jobban kapaszkodhat. A változatok az egyetemes magyar kultúrától a speciálisan vajdasági magyar anyanyelvű kultúra — de ne szűkítsem tovább a terjedelmet — érdektől fűtött fetisizálásáig terjedhetnek.

b) A lázadó változat irracionális metodológiája a nyelvet a szubjektív expresszió eszközének tartja, míg a racionális metodológia radikális hívei a leghaladóbbak. Az irracionálisok a jelentés expresszív ható funkcióját emelik ki. Ekkor minden »megengedett«. A beépülők a nyelv tárgyi és társadalmi-gyakorlati jelentését és informatív ható funkcióját emelik ki. Ekkor csak az megengedett, amit ők tartanak jónak, mert azt objektívnek nevezik.

A magukat önigazgatóknak vallók mindenhova besorolhatók.

2. Küzdeni kell az adminisztratív-vezető, a gazdasági-technikai és a klasszikus-humanista intelligencia eszközzé tétele ellen. Főként a »tárgyilagosság« pozitivista veszélyére kell rámutatni. A »Nincs ártatlan világnézet!« Lukács György által kifejtett gondolatának érvényességet kell szerezni az értékformálás gyakorlatában. A tudományos-technikai gyakorlat önmagában sem jó, sem rossz. Ne tekintsük magáért való értéknek, mert akkor minden a technika eszköze lesz, de vigyázzunk, hogy ne legyen manipulatív eszköz sem.

3. Küzdeni kell a tolerancia abszurd végletekig való fejlesztése ellen. Az ógörög társadalom szabadságideálja a felelősségteljes, de ellentétes véleményeket feltételező és megbecsülő szabad véleménynyilvánítás. A tolerancia nem vezethet a »minden igaz, jó és szabad« értéknihilizmusáig.

Mindez társadalmi akciót igényel. Nem beszéltem részletesen a marxista értékelmélet humanista lényegéről. Ez egyrészt külön tanulmányt igényelne, másrészt erről már értékes elméleti művek láttak napvilágot, harmadrészt pedig ez az elmélet eléggé ismert is. A társadalmi akció alapja ez az értékelmélet lehet, de persze a demokratikus vita nem jelenthet kizárólagos kinyilatkoztatási privilégiumokat sem. A feladat elvégzését nem bízhatjuk például csak a JMNYE eddigi túl szűk körű, nyelvgyomlálgatást végző gyakorlatára. A JMNYE értékelő állásfoglalását bővíteni kellene. Bővíteni kellene nyelvi, pedagógiai, politikai-kulturális intézményeink akcióprogramját is, mert a szűkkörűség, a bezárkózás veszélye fenyeget. Az anyanyelv szerepének helyes értékelését népszerű tudományos formában kell tudatosítani a legszélesebb körökben, mert azok könnyen a pragmatizmus karmaiba kerülhetnek (s kerültek is). Akciót kell folytatni az irracionális radikalizmus ellen, s vitát kell kezdeni a racionális radikalizmussal.

*

Az írást bemutató, problémafelvető jellegűnek szántam. Úgy vélem, hogy az akció első fázisa elsősorban a felismerés és rámutatás. Ilyen szempontból ez az írás tökéletlen s a bírálat jogos. De elvetem a »miért nem részletezi a kérdést és miért nem ajánl konkrét megoldásokat?« ellenvetést. Egy ember nem adhat receptet. Kis helyen nem adható kimerítő elemzés. A szerző tudásának fogyatékossága sem képesíti ilyesmire. Úgy vélem, hogy a hibákból tanulunk, ezért még az ilyen ügyetlen dadogásnak (ennek az írásnak) is van valami értéke, amely nagyobb, mint az okos hallgatásé. Mert ha megbírálnak, akkor ebből én is, de más is tanulhat valamit.